# bilimname

düşünce platformu


**EDİTORDEN**
*Yrd. Doç. Dr. Şahin GÜVEN*

**KUR'AN'I KERİM'İ OKUMA, EZBERLEME VE ANLAMINI ÖĞRENME ÜZERİNE**
*Doç. Dr. Yavuz FIRAT*

**HÂRÛN REŞÎD DÖNEMİ İSYANLARI**
*Yrd. Doç. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN*

**HAMDİ YAZIR'DA HAK KAVRAMI**
*Yrd. Doç. Dr. Mehmet DEMİRCİ*

**LUGAT-I NÂCÎ'DEKİ ARAP DİLİ VE EDEBİYATI UNSURLARININ İNCELENMESİ(I)**
*Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir BAYAM*

**HADİSLERDE İCÂZ, İTNÂB VE MUSÂVÂT**
*Dr. Mustafa CANLI*

**HZ. PEYGAMBER'İN TEFSİRİNDE "BAĞLAM" MESELESİ**
*Yrd. Doç. Dr. Nihat UZUN*

**SAHABE NESLİNİN YETKİN MİZAH USTASI: İBN EBÛ 'ATÎK**
*Öğr. Gör. Dr. Hüseyin GÜNDAY*

**EMEVİLER DÖNEMİ MUHALİF HAREKETLERDEN BİRİSİ: ABDURRAHMÂN BİN MUHAMMED BİN EL-EŞ'AS İSYANI**
*Yrd. Doç. Dr. Mehmet DALKILIÇ*

**ABDEST VE GUSLÜN DERÛNİ ANLAMLARIYLA İLGİLİ OLARAK SÛFİLERİN DEĞERLENDİRMELERİ**
*Dr. İdris TÜRK*

**VARLIKTA ASLİYYET SORUNU: VÜCÛD-U ZİHNÎNİN ONTİK KONUMU**
*Dr. Fatih İBİŞ*

**BİR SİVİL TOPLUM KURULUŞU OLARAK DİN DERNEKLERİ**
*Dr. Erol ERKAN*

**MEKKÎ SURELERDE MÜ'MİNLERİN EHL-İ KİTAP İLE İLİŞKİLERİ**
*Dr. Sami KİLİNÇLİ*

**MERÎNİLER DÖNEMİNDE FAS'TA FAKİH-FAKİR KARŞITLIĞI: BİR POLEMİĞİN EPİSTEMOLOJİK BOYUTLARI**
*Prof. Vincent J. CORNELL / Çev. Doç. Dr. Mustafa CAKMAKLIOĞLU*

**MANEVİYÂT İLE EYSENCK'İN KİŞİLİK BOYUTLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ: İNGİLİZ YETİŞKİNLER ÜZERİNE BİR UYGULAMA**
*John MALTBY & Liza DAY / Çev. Dr. Mustafa KOÇ*

**KİTAP TANITIMI – METİN TENKİDİ**
*Prof. Dr. Selahattin POLAT / Fatma Betül ALTINTAŞ*

**KİTAP TANITIMI – CUMHURİYET TÜRKİYESİ'NDE MEAL VE TEFSİRİN SERENCAMI**
*Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK / Ayşe UÇAR*



**sayı XXII, 2012/1**

*ilahiyat bilimleri araştırma vakfı (İBAV) adına sahibi*
M. Zeki Duman

*editör*
*Şahin Güven*

*yayın kurulu*
Muharrem Akoğlu, Süleyman Akyürek, H. Yunus Apaydın, A. Kamil Cihan, Mustafa Çakmaklıoğlu, M. Zeki Duman, Ramazan Ertürk, İbrahim Görener, Harun Güngör, Ahmet Kayacık, Kadir Kınar, Turan Koç, Ali Küşat, Erdoğan Pazarbaşı, Sebahattin Samur, Murat Serdar, Şefaettin Severcan, Abdulvahap Taştan, Ali Toksarı, Temel Yeşilyurt

*yazı işleri müdürü*
Mehmet Demirci

*editör yardımcısı*
*Mustafa Ulu*

*redaksiyon ekibi*
Habil Nazlıgül, Menderes Gürkan, Muammer Sarıkaya, Mustafa Karagöz

*tanıtım*
Cenan Kuvancı, Hüseyin Oral, M. Sami Özdil

*mizanpaj*
Mustafa Ulu

*irtibat*
email: bilimname@gmail.com

ISSN: 1304-1878

*bilimname* hakemli bir dergidir. Altı ayda bir yayınlanır.

bilimname'ye gönderilen yazılar önce dergi yazım ilkelerine uygunluk açısından yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. İki hakemden sadece birinin olumsuz rapor vermesi durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Yazıların yayınlanmasına yayın kurulu karar verir.
bilimname'de yayınlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kayseri 2012

# İÇİNDEKİLER

**EDİTORDEN • 5**
*Yrd. Doç. Dr. Şahin GÜVEN*

**KUR'AN'I KERİM'İ OKUMA, EZBERLEME VE ANLAMINI ÖĞRENME ÜZERİNE • 7**
*Doç. Dr. Yavuz FIRAT*

**HÂRÛN REŞÎD DÖNEMİ İSYANLARI • 35**
*Yrd. Doç. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN*

**HAMDİ YAZIR'DA HAK KAVRAMI • 61**
*Yrd. Doç. Dr. Mehmet DEMİRCİ*

**LUGAT-I NÂCÎ'DEKİ ARAP DİLİ VE EDEBİYATI UNSURLARININ İNCELENMESİ(I) • 87**
*Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir BAYAM*

**HADİSLERDE İCÂZ, İTNÂB VE MUSÂVÂT • 113**
*Dr. Mustafa CANLI*

**HZ. PEYGAMBER'İN TEFSİRİNDE "BAĞLAM" MESELESİ • 129**
*Yrd. Doç. Dr. Nihat UZUN*

**SAHABE NESLİNİN YETKİN MİZAH USTASI: İBN EBÛ 'ATÎK • 159**
*Öğr. Gör. Dr. Hüseyin GÜNDAY*

**EMEVİLER DÖNEMİ MUHALİF HAREKETLERDEN BİRİSİ: ABDURRAHMÂN BİN MUHAMMED BİN EL-EŞ'AS İSYANI • 189**
*Yrd. Doç. Dr. Mehmet DALKILIÇ*

**ABDEST VE GUSLÜN DERÛNİ ANLAMLARIYLA İLGİLİ OLARAK SÛFİLERİN DEĞERLENDİRMELERİ • 205**
*Dr. İdris TÜRK*

**VARLIKTA ASLİYYET SORUNU: VÜCÛD-U ZİHNÎNİN ONTİK KONUMU • 223**
*Dr. Fatih İBİŞ*

**BİR SİVİL TOPLUM KURULUŞU OLARAK DİN DERNEKLERİ • 241**
*Dr. Erol ERKAN*

**MEKKÎ SURELERDE MÜ'MİNLERİN EHL-İ KİTAP İLE İLİŞKİLERİ • 251**
*Dr. Sami KİLİNÇLİ*

**MERÎNÎLER DÖNEMİNDE FAS'TA FAKİH-FAKİR KARŞITLIĞI: BİR POLEMİĞİN EPİSTEMOLOJİK BOYUTLARI • 275**
*Prof. Vincent J. CORNELL / Çev. Doç. Dr. Mustafa CAKMAKLIOĞLU*

**MANEVİYÂT İLE EYSENCK'İN KİŞİLİK BOYUTLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ: İNGİLİZ YETİŞKİNLER ÜZERİNE BİR UYGULAMA • 293**
*John MALTBY & Liza DAY / Çev. Dr. Mustafa KOÇ*

**KİTAP TANITIMI – METİN TENKİDİ • 301**
Prof. Dr. Selahattin POLAT / Fatma Betül ALTINTAŞ

**KİTAP TANITIMI – CUMHURİYET TÜRKİYESİ'NDE MEAL VE TEFSİRİN SERENCAMI • 307**
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK / Ayşe UÇAR

*bilimname, XXII, 2012/1, 189-203*

# EMEVİLER DÖNEMİ MUHALİF HAREKETLERDEN BİRİSİ: ABDURRAHMÂN BİN MUHAMMED BİN EL-EŞ'AS İSYANI

Mehmet DALKILIÇ
Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Ü. İlahiyat F.
mdalkilic@hotmail.com

**Özet**

Emevî Devleti (661-750) ilk kurulduğu dönemden yıkılış anına kadar birçok muhalif hareketin hedefinde yer almıştır. Siyasi amaçlı bu hareketler; Mervaniler döneminde zirveye ulaşmıştır. Bunların içerisinde en tehlikeli olanı; Abdurrahmân bin Muhammed bin Eş'as isyanı idi. Bu İsyan, Haccâc bin Yusûf es-Sekafî tarafından Sistân valisi olarak tayin edilen; Abdurrahmân bin Muhammed bin el-Eş'as tarafından başlatıldı. Ancak 81/700 yılında başlayan hareket uzun sürmedi ve 85/704 tarihinde tamamen sona erdi. Fakat Emevi Devleti'nin yapısı derinden sarsıldı. Bu yüzden bizler bu çalışmada Emeviler dönemi en tehlikeli muhalif hareketlerden birisini ele alıp, nedenleri ve tarihsel gelişimini açıklayacağız.

**Anahtar kelimeler:** İbnü'l-Eş'as, Emevî Devleti, Haccâc bin Yusûf, Mervaniler Sistân.

## ONE OF THE OPPOSITION MOVEMENTS THE UMAYYADS PERIOD: THE REVOLT OF 'ABD AL-RAHMAN IBN AL-ASHATH

**Abstract:**

Umayyad State (661-750) until the moment of the collapse of the first period of its establishment the target

of many opposition movement has taken place. These movements for political purposes reached its zenith under Marwanids. Among these, the most dangerous was the revolt of Abd al-Rahman ibn Muhammad ibn al-Ash'ath. This revolt was initiated by Abd al-Rahman ibn Muhammad ibn al-Ash'ath who was appointed by Al-Hajjaj b. Yûsuf as governer of Sistân. But the movement that began in 81/700, did not continue for along time and it completely expired in 85/704. However, the structure of Umayyad State was deeply shaken. Therefore, in this study we will approach one of the most dangerous opposition movement the Umayyads period and explain its causes and historical development.

**Keywords:** Ibn al-Ash'ath, Umayyad State, Hajjaj b. Yûsuf, Marwanids, Sistân.

## Giriş

Abdurrahmân bin Muhammed bin el-Eşas bin Kays el-Kindî[1] Hz. Peygamber zamanında Müslüman olup Ridde savaşları esnasında irtidat eden, sonra tekrar İslâm'a girip affedilen Eşas bin Kays'ın torunudur.[2] İbnü'l- Eşas'ın hayatına dair elimizde yeterli bilgi mevcut değildir. O'nun hakkında en dikkat çekici bilgi; Hz. Hüseyin'in Kûfe'de faaliyet yürüten akrabası Müslim bin Akîl'i[3] vali olan Ubeydullah bin Ziyad'a ihbâr ettiği yönündedir.[4] Bu durum İbnü'l- Eş'as'ı özellikle Şia tarafından istenmeyen kişi yapmıştır. 67/686 yılında, Ehl-i Beyt adına faaliyet gösteren Muhtâr es-Sekafî'ye[5] karşı Abdullah bin Zübeyr'in kardeşi

---

[1] Ahmed bin Yahya bin Câbir el-Belâzurî (v.279/892) Ensâbü'l-Eşrâf, (thk: Süheyl-Zekkâr- Riyâd Zerkelî) c.VII, Beyrût, 1996, s.303. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: L.Veccia Vaglieri, "Ibn al-Ash'ath", EI (Edited: B.Lewis- V.L.Manage-Ch Pellat and J.Schact) v. III, Leiden, 1986, pp.715-719.

[2] Sıffin savaşında Hz. Ali'nin ordusunda bulunan Kindelilerin lideri idi. Bu savaşta Hz Ali'ye ihanet ettiği ileri sürülmüştür. Hakkında bilgi için bkz: Ebu Muhammed Abdullah bin Müslim bin Kuteybe ed-Dîneverî (v.276/890) el-Meârif (nşr: Muhammed Ali Beydûn), Beyrut, 2003, s. 187- 188; Julius Wellhausen, İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri (çev: Fikret Işıltan) Ankara, 1989, s. 1,2,3, 5,6, 7, 9,16; Vaglieri, III, 715.

[3] **Müslim bin Akîl:** Hz. Hüseyin'in amcazadesi olup, onun adına Emevilere karşı Kûfe'de faaliyet göstermekteydi. Bkz: Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr et-Taberî (v.310/923), Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, c. III, Beyrût, 2008, s. 274-275

[4] Belâzurî, II, 342; Taberî, III, 292; Vaglieri, III, 715.

[5] **Muhtâr es-Sekafî:** Kûfeliler'in Hz. Hüseyin'i şehit eden Emevi iktidarına karşı başlattığı ancak başarılı olamadığı hareketi 66/685 tarihinde yeniden canlandıran kişidir. O dönemin meşhur muhalifi Abdullah bin Zübeyir ile ters düşmesi üzerine, Muhtâr ile Abdullah'ın kardeşi Musab arasında şiddetli bir mücadele başladı. Nihayetinde 67/687 tarihinde Musab ile yaptığı savaşta öldürüldü. Bilgi için bkz: Dîneverî, 226-227; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (red: Hakkı Dursun Yıldız) c. II, İstanbul, 1986, s.340- 343.

Musab bin Zübeyr'in[6] yanında yer alan İbnü'l-Eş'as, Muhtâr'ın ölümü ile babasının intikamını almış oldu.[7]



İbnü'l-Eş'as 72/691 yılında Musab bin Zübeyr'in Emevi ordusu ile yapmış olduğu Deyrülcâselik[8] savaşında Musab'ın yanında savaştı.[9] Savaşı Emevî ordusu kazandı. Irak tamamen Emevi kontrolüne geçmiş oldu. Musab'ın komutanlarından olan Mühelleb bin Ebu Sufre Halife Abdülmelik'e biat edip onun emrine girince, İbnü'l-Eş'as da aynı tavrı sergiledi. Ezarika Haricilerinin faaliyetlerini yoğunlaştırması üzerine Mühelleb bin Ebu Sufre, 72/691yılında Basra valisinin emri altında Haricilerle savaştı. İbnü'l-Eş'as da bu savaşa katıldı. Hariciler kısa zamanda mağlup edildi.[10] İbnü'l-Eş'as bu savaşta göstermiş olduğu gayretinden dolayı takdir edilerek, 73/692 yılında Rey valiliğine tayin edildi. Rey yöneticiliğinin süresi ve faaliyetleri hakkında kesin bilgiye sahip değiliz.[11] 76/695 tarihinde Hariciler, Şebîb bin Yezîd eş-Şeybânî idaresinde isyan hareketi başlattı. İsyancılar özellikle Kûfe ve etrafı için tehdit oluşturunca bir ordu hazırlandı. Komutanlığına İbnü'l-Eş'as getirildi. Önceki isyanları bastırmada göstermiş olduğu başarıyı Şebîb karşısında tekrarlayamadı. Kısa sürede sonuç almak isteyen Haccâc[12] onun yerine Osman bin Katan'a bu görevi verdi. Osman bin Katan da başarılı olamadı. Bu savaş esnasında İbnü'l-Eş'as da ordu içerisinde yer alıyordu. Hiç kuşkusuz, Abdurrahmân bin Muhammed bin el-Eşas'ın siyasi geleceğini; Irak valisi Haccâc bin Yûsuf es-Sekafî'nin Horasân ve Sistân bölgesinin idaresini devralması ve hemen ardından yaşanan hadiseler, belirlemiştir.

## I- İBNÜ'L-EŞ'AS İSYANINA ZEMİN HAZIRLAYAN TARİHSEL SÜREÇ

78/697 tarihinde Emevî halifesi Abdülmelik bin Mervan, Horasân ve Sistân bölgesinin idaresini Irak valisi Haccâc bin Yusûf es-Sekafî'ye bıraktı.[13] Haccâc, Ubeydullah bin Ebu Bekr'i Sistân, Muhalleb bin es-Sufrâ'yı da Horasân'a tayin

---

[6] **Musab bin Zübeyr:** Mekke'de Emevî iktidarına karşı isyan hareketini başlatan Abdullah bin Zübeyr'in kardeşidir. Bkz: : Dîneverî, 131- 132.

[7] İbnü'l-Eş'as'ın babası olan Muhammed bin Eşas, Muhtâr tarafından öldürülmüş idi. Ayrıntılı bilgi için bkz: G.R.Hawting, "*Muhammad b. Al-As'ath*" E.I (edited: C.E.Bosworth-E. Van Donzel-W.P.Heinrichs- Ch. Perlat), v. VII, Leiden, 1993, pp.400- 401; Vaglieri, III, 715.

[8] **Deyrülcâselik:** Nestûrîler'in liderinin (el-Câselik) zaman zaman kaldığı bir manastır olması sebebiyle Deyrülcâselik adı verilen bu mekan Bağdat'ın 50-55 km kuzeyinde Düceyl kanalı ile sulanan Meskin'de yer alır. Emevîler ile isyancı Musab bin Zübeyr'in ordusu burada savaştığından dolayı söz konusu savaş Deyrülcâselik savaşı olarak bilinir. Bkz: Abdülazîz ed-Dûrî, "*Deyrülcâselik*", T.D.V.İ.A., c. IX, İstanbul, 1994, s. 271.

[9] Taberî savaşın tarihini 71/690 olarak vermektedir. Bkz: Taberî, III, 522.

[10] Taberî, III, 527-529; Vaglieri, III, 715.

[11] Hakkı Dursun Yıldız, "*İbnü'l-Eş'as*", TDVİA, c.XXI, İstanbul, 2000, s. 32.

[12] **Haccâc bin Yûsuf es-Sekafî:** Emevî hanedanına karşı uygulamış olduğu şiddet nedeni ile eleştirilen Irak valisidir. Hakkında bkz: Dîneverî, 222- 224; İrfan Aycan "*Haccâc bin Yûsuf es-Sekafî*", T.D.V.İ.A., c. XXIV, İstanbul, 1996, s.427- 428.

[13]Taberî, III,612; İzzüddin Ali bin Ebi'l-Kerem İbnü'l-Esîr (v.630/1232) el-Kâmil fi't-Târîh, c. I, Beyrût, 2007, s. 842; İsmail bin Ömer İbn Kesîr (v.774/1372) el-Bidâye ve'n-Nihâye (thk: Seyyid İbrâhîm el-Huytî) c. IX, Beyrût, 2007, s. 92; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 354;Vaglieri, III, 715.

etti.[14] Valilerin görevi sınırları kontrol altında tutarak yeni yerler ele geçirmek idi. Böylece bir yandan merkezi hükümet için ek gelir sağlanıyor öte yandan da askerler disipline ediliyordu.[15] Bu bağlamda; Sistân valisi Ubeydullah bin Ebu Bekr 79/698 tarihinde Kabil'in Türk hükümdarı Rutbil'e[16] karşı sefer başlattı.[17] Ancak Ubeydullah ordusunun gücüne aldanarak güzergâh hususunda gerekli tedbirleri almayı ihmal etti. Rutbil'e kendilerini ulaştıracak yolun uzaması, askerlerin yorulmasına neden oldu. Diğer taraftan kendisine karşı oluşturulan orduya karşı hazırlıklı olan Rutbil, Emevi ordusunun arka tarafına sızmayı başararak ordunun arasındaki irtibatı kesti. Zor durumda kalan Ubeydullah kurtulmak için Rutbil'e bir antlaşma teklif etti. Anlaşmaya göre Sistân valisi, Kabil hükümdarına 500.000 veya 700.000 dirhem ödeyecek, üç oğlunu rehin olarak bırakacak ve bir daha Rutbil'in topraklarına saldırmayacaktı. Bunun karşılığında Ubeydullah ve taraftarlarının geri dönmesine izin verilecekti.[18] Sistân valisinin yaptığı antlaşma ordu içerisinde huzursuzluğa neden oldu. Kufe birliklerinin komutanı olan Şüreyh bin Hâni el-Hârisî yapılan antlaşmayı protesto etti. Kendisi gibi düşünen askerlerle birlikte Rutbil'e karşı saldırıya geçti. Savaş Şüreyh'in aleyhine gelişti ve kendisi ile birlikte çok sayıda taraftarı öldürüldü.[19]

Hırslı bir kişiliğe sahip olan Haccâc bu yenilgiyi bir türlü hazmedemedi. Halifeye mektup yazarak öldürülen Müslümanların intikamını almak için izin istedi.[20] Rutbil üzerine sefer yapmak için gerekli izni alan Haccâc, Kûfe ve Basrâ'lı askerlerden oluşan muntazam bir ordu hazırladı. Bu ordu "Ceyşü't-Tavâvîs"[21] ismi ile anılıyordu ve bu ordunun başına Abdurrahmân bin Muhammed bin Eşas getirildi.[22]

---

[14] Ebu Amr Halîfe Hayyât (v. 240/855) Târîh, Beyrût, 1995, s. 173; Taberî, III, 614; İbnü'l-Esîr, I, 843; İbn Kesîr, IX, 92.

[15] Abd al-Ameer Abd Dixon, The Umayyad Caliphate (65-86/684-705) London, 1971, pp.152.

[16] **Rutbîl:** O dönem Kabil bölgesinin Türk hükümdarı olan şahıstır. Kûfî bu şahsın ismini Zunbîl olarak zikreder. Bkz: Ebu Muhammed Ahmed İbni Asem el-Kûfî (v.314/926) Kitabu'l-Fütûh (thk: Süheyl Zekkâr) c. III, Beyrût, 1992, s.21. Ancak kaynakların büyük kısmı bu şahsın ismini Rutbîl olarak vermektedir. Bkz: Taberî, III, 614; İbnü'l-Esîr, I, 843.

[17] İbn Hayyât, 173; Taberî, III, 614; Kûfî, III, 21; İbnü'l-Esîr, I, 843; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 354.

[18] Taberî, III, 614; Kûfî, III, 23; İbnü'l-Esîr, I, 843; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 354-355.

[19] İbn Hayyât, 173-174; Taberî, III, 614-615; Kûfî, III, 23; İbnü'l-Esîr, I, 843; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 355.

[20] Taberî, III, 615; İbnü'l-Esîr, I, 844; İbn Kesîr, IX, 97.

[21] **Ceyşü't-Tavâvîs (Tavus Ordusu):** Tanzim edilen bu ordu gerek sayısı gerekse donanımı ile mükemmeldi. Her bakımdan göz alıcı idi. İnsanlar bu orduyu Ceyşü't-Tavâvîs olarak isimlendirdi. Bu ordu 20.000 Basralı, 20.000 Kûfeli olmak üzere 40.000 askerden oluşmaktaydı. Ayrıntı için Bkz: Belâzurî, VII, 310; Taberî, III, 617; İbnü'l-Esîr, I, 844; İbn Kesîr, IX, 97; Vaglieri, III, 715-716.

[22] Ahmed bin Ebu Yakûb bin Cafer bin Vehb Yakûbî (v.292/904) el-Büldân (Haşiye: Muhammed Emîn Dannâvî) Beyrût, 2002, s.107. Haccâc bin Yûsuf, Sistân'a göndereceği ordunun başına İbnü'l-Eş'as'ı getirdiği zaman, İbnü'l-Eş'as'ın kardeşleri Irak valisine itiraz ederek: " Ey Emir ! O'nu (İbnü'l-Eş'as) ordu ile gönderme, bizler onun sana karşı isyan etmesinden endişeleniyoruz" dediler. Bu itirazı

İbnü'l-Eş'as ve ordusunun hedefi konusunda farklı rivayetler de vardır. İlk rivayet İbnü'l-Eş'as'ın ordu ile birlikte Himyân bin Adiyy es-Sedûsî adlı kişinin çıkardığı isyanı bastırmak için Kirmân'a gittiği yönündedir.[23] Diğer bir rivayet Harici isyanını bastırmak için yola çıktığına dairdir.[24] Başka bir rivayet İbnü'l-Eş'as ve ordunun Kûfe'den, Sistân'a gitmek için yola çıktığını, es-Sedûsî adlı kişinin çıkarmış olduğu isyanı bastırdığını haber vermektedir.[25]

80/699 yılında İbnü'l-Eş'as ve askerleri Sistân'a ulaştı. Kabil hükümdarı Rutbil kendisine karşı hazırlanan ordunun durumu hakkında bilgi sahibi olunca, İbnü'l-Eş'as'a haber göndererek özür diledi. Ayrıca antlaşma yapmayı, vergi ödemeyi teklif etti. Ancak İbnü'l-Eş'as bu teklifi kabul etmeyip savaş için hazırlıklara başladı.[26] Rutbil'in hâkimi olduğu bölge bu coğrafyaya yabancı kişiler için büyük tehlike oluşturmaktaydı. Önceki vali Ubeydullah, Rutbil üzerine yaptığı seferde bu gerçeği acı bir şekilde tecrübe etmişti. Rutbil için tek kurtuluş yolu yeni valinin de aynı şekilde hareket etmesi idi. Bu nedenle, Emevi ordusunu uzak ve ıssız bölgelere çekmeyi, daha sonra da ordunun arka ile ön kısmı arasındaki irtibatı kesmeyi ve takviye birliklerden destek gelmesini engellemeyi planladı. Ancak İbn'ül-Eşas muhtemel tehlikelere karşı hazırlıklı ve böyle bir tuzağa düşmeyecek kadar da tedbirli biriydi. O, her şehre irtibatı sağlayacak garnizon noktası ya da kaleler inşa ettirdi. Bölgeler arası iletişimi posta sistemi (berid) ile sağladı. O, birçok yeri ele geçirdikten sonra Büst[27] şehrine geri döndü ve askeri operasyonları gelecek yıla erteledi.[28]

81/700 yılı İbnü'l-Eş'as ile Irak valisinin arasında görüş ayrılıklarının yaşandığı bir zaman dilimidir. İbnü'l-Eş'as'ın askeri operasyonlara ara vermesinin temel nedeni tamamen stratejik nedenlere dayanmaktaydı. O, askerlerini dağlık bölgeye ve şiddetli soğuğa alıştırmak için böyle bir karar almış idi.[29] Bu kararı bir mektup ile Irak valisine bildirdi. Daha önce zikretmiş olduğumuz gibi Haccâc sabırsız bir kişiliğe sahip olduğundan dolayı böyle bir kararı hoş karşılamadı. Muhtemelen en güvendiği adamı olan Ubeydullah bin Ebu Bekr'in düşman karşısında düşmüş olduğu durum Haccâc'ın zihninde bir travma etkisi yapmıştı. İbnü'l-Eş'as'ın aynı travmayı tekrar yaşatmasından endişe ediyordu. Bu yüzden ara vermeden fetih hareketlerine devam edilmesini talep eden bir mektup gönderdi. Mektup İbnü'l-Eş'as açısından can sıkıcı ifadeler

---

tebessüm ile karşılayan Haccâc: "Bu kardeş kıskançlığın ilki değil! Sizler anneniz bir olmadığı için onu kıskanıyorsunuz" karşılığını verdi. Kûfî, III, 23.

[23]Belâzurî, VII, 310; Taberî, III, 618; İbnü'l-Esîr, I, 845; İbn Kesîr, IX, 97.

[24] Belâzurî, VII, 310

[25] Kûfî, 24; Anonim; Tarikh-e Sistân (trans: Milton Gold), Rome, 1976, pp.90-91.

[26] Taberî, III, 618; İbnü'l-Esîr, I, 844-845; İbn Kesîr, IX, 97.

[27] **Büst:** Scistân (Sistân), Kazvîn ve Herat arasında kalan yerleşim birimidir. Bkz: Şihâbüddîn Ebu Abdullah Yakût bin Abdullah el-Hamevî( v.626/1229) Mucemü'l-Büldân, c.I, Beyrût, 1977, S.414-419; Tahsin Yazıcı, *"Büst"* T.D.V.İ.A., c. VI, İstanbul, 1992, s. 495.

[28]Belâzurî, VII, 312; Dixon, 154- 155; Vaglieri, III, 716.

[29] Dixon, 155.

içermekteydi. O, diyordu ki: "*Mektubun antlaşma yaparak ateşkesle dinlenmek isteyen, sayıca az ve güçsüz bir düşmana lütufta bulunmak isteyen bir kimsenin mektubunu andırıyor. Oysa bu düşmanlar, Müslümanlardan güzel bir imtihan vermiş ve oldukça faydalı işler başarmış bir orduyu yok ettiler. Böyle bir düşmana benim askerimle hücum etmeyecek olursan, ölmüş Müslümanları cömertçe harcamış sayılırsın. O bakımdan emrettiğim şekilde ülkelerinin içlerine doğru ilerle, kalelerini yık, askerlerini öldür, çoluk çocuklarını da esir al*"[30] Haccâc, İbnü'l-Eş'as'a başka mektuplar yazdı.[31] Ondan vakit kaybetmeden düşman üzerine yürümesini istedi. Çünkü Haccâc ordunun dinlenmesini zafiyet olarak görüyordu. Oysaki İbnü'l-Eş'as niçin askeri harekâta ara verdiğini gerekçeleri ile Irak valisine bildirmişti.[32] İleri sürülen gerekçelerin Haccâc tarafından kabul görmemesi, takdir beklerken azar işitme ve onur kırıcı sözler duyma İbnü'l-Eş'as'ın canını sıkıyordu. Emri hemen yerine getirmemesi halinde kardeşi İshak bin Muhammed'in komutan olacağı yönündeki tehditler ikili arasında iplerin tamamen kopmasına neden oldu. İbnü'l-Eş'as gururlu olduğu kadar zeki bir kişiydi. Taraftarları karşısında doğrudan Haccâc'ı hedef almayı tercih etmedi. Bunun yerine Haccâc'a karşı Iraklıların beslemiş olduğu duyguları ortaya çıkaracak hamleler yapmaya karar verdi. Haccâc'ın göndermiş olduğu mektupları taraftarlara okuyarak kararı onlara bıraktı.[33] Bir rivayete göre O, bizzat kendi eliyle yazdığı mektubu, Haccâc'tan gelmiş gibi askerlerine okudu. Bu mektup ileri gelen komutanların ya öldürülmesi ya da azledilerek cezalandırılmasını talep ediyordu.[34] Durumu tam olarak anlama fırsatı bulamayan taraftarlar öfke seline kapılarak bağırmaya başladılar: "*Bizler, Allah'ın düşmanı olan Haccâc'a itaat etmeyeceğiz*"[35] Taraftarlar üzerinde etkisi olan Ebu Tufeyl, Haccâc'ın haledilmesini, Abdülmümin bin Şebas bin Rabi et-Temimî de Haccâc'ı bulunduğu yerden sürmek için Irak'a sefer yapmayı önerdi. Daha sonra İbnü'l-Eş'as'a biat ettiler.[36] Bu iki önder sadece Kûfeliler değil aynı zamanda Muhtâr es-Sekafî'nin eski taraftarları üzerinde de etkiye sahipti.[37]

İbn'ül-Eşas, Haccâc'a karşı Iraklı askerlerin desteğini almıştı. Haccâc ile savaş kaçınılmazdı. Savaş için hazırlıklara başlayan İbnü'l-Eş'as, batı harekâtı sırasında ardını güvence altına almak için Rutbil'e bir antlaşma teklif etti. O da

---

[30] Belâzurî, VII, 312; Taberî, III, 622; İbnü'l-Esîr, I, 847; İbn Kesîr, IX, 99. İbn Kesîr mektubun içeriğinden bahsetmemektedir. Ayrıca bkz: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 355.

[31] İkinci mektup düşman üzerine derhal sefer yapılmasını talep ediyordu. Üçüncüsü ise; emri yerine getirmemesi halinde İbnü'l-Eş'as'ın azledilip yerine kardeşi İshâk bin Muhammed'in komutan olacağını bildiriyordu. Bkz. Taberî, III, 622; İbnü'l-Esîr, I, 847.

[32] Belâzurî, VII, 312; Dixon, 155.

[33] Belâzurî, VII, 313; Taberî, III, 622; İbnü'l-Esîr, I, 847; İbn Kesîr, IX, 100.

[34] Kûfî, 25.

[35] Taberî, III, 622; İbnü'l-Esîr, I, 848; İbn Kesîr, IX, 100.

[36] Belâzurî, VII, 313; Taberî, III, 623; İbnü'l-Esîr, I, 848; İbn Kesîr, IX, 100; C.E.Bosworth, Sistân Under The Arabs from The Islamic Conquest to The Rise of The Saffârids (30-250/651/864) Rome, 1968, pp.59; Vaglieri, III, 716.

[37] Belâzurî, VII, 313; Taberî, III, 622-623; İbnü'l-Esîr, I, 848; İbn Kesîr, IX, 100.

kabul etti. Antlaşmaya göre; şayet İbnü'l-Eş'as galip gelirse Rutbil vergiden muaf olacaktı. Diğer yandan olası bir mağlubiyet durumunda İbnü'l-Eş'as'a sığınma hakkı tanınacaktı.[38] Böyle bir antlaşma Rutbil için avantaj idi. Çünkü bu savaşta İbnü'l-Eş'as mağlup olsa bile Haccâc bir müddet Rutbil ile uğraşamayacak öte yandan Irak hükümeti ve Haccâc'ın gücü zayıflayacaktı.[39]

## II- İSYANIN GELİŞİMİ VE SONU

İbnü'l-Eş'as idaresinde Sistân'dan ayrılıp Irak'a doğru yönelen isyancılar, Fars bölgesine geldikleri zaman sadece Haccâc değil aynı zamanda Halife Abdülmelik bin Mervan'ın da haledilmesine karar verdiler. Bu karar çerçevesinde İbnü'l-Eş'as'a biat ettiler. Onların biati *"Allah'ın Kitabı, Peygamber'in Sünneti gereğince yoldan çıkmış yöneticileri azletme, kutsal değer tanımayanlarla cihat etme"* prensibi üzerine idi.[40] İbnü'l-Eş'as, Haccâc karşısına daha da güçlü bir biçimde çıkmayı istiyordu. Bu nedenle Horasân valisi Mühelleb bin Ebu Sufre'ye isyan hareketine katılmasını teklif etti. O, teklifi kabul etmediği gibi İbnü'l-Eş'as'a uyarı niteliğinde bir mektup gönderdi.[41] Horasân valisi bu savaşın Müslümanların lehine olmayacağını düşünüyordu. Bu yüzden benzer bir uyarıyı Irak valisine yaptı. Ancak Haccâc yapılan uyarıları dikkate almadı.[42] İsyancıların İbnü'l-Eş'as'a biat etmesi ve batı yönünde hareket etmesi Haccâc'ı telaşlandırdı. O, Basra'ya ulaştığı zaman halifeden takviye kuvvet istedi. Halife de bu isteği yerine getirdi.[43]

Irak valisinin ordusu ile isyancılar ilk kez 10 Zilhicce 81/25 Ocak 701 tarihinde Tuster[44] yakınlarında karşılaştı.[45] Bu ilk savaşı İbnü'l-Eş'as'ın askerleri kazandı. Yenilgi karşısında Haccâc, askerleri ile birlikte Basra'ya kadar çekildi. Ancak burada yeterli desteği bulamadığı için Zâviye'ye gelerek, kamp kurdu. İbnü'l-Eş'as ve ordusu Basra'da büyük bir coşku ile karşılandı. Burada yeni bir savaş için hazırlıklar yapıldı. Ardından Zâviye'de bulunan Haccâc güçleri ile küçük çaplı çarpışmalar yaşandı. Neticede 28 Muharrem 82/Mart 701 tarihinde Haccâc'ın ordusu, Süfyan bin el-Ebrad el-Kelbi isimli bir komutanının gayreti sayesinde galip gelmeyi başardı.[46]

---

[38] Belâzurî, VII, 314; Taberî, III, 623; İbnü'l-Esîr, I, 848; İbn Kesîr, IX, 100; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 356; Bosworth, 60; Vaglieri, III, 36.

[39] Dixon, 156.

[40] Belâzurî, VII, 314; Taberî, III, 624; İbnü'l-Esîr, I, 848; İbn Kesîr, IX, 100; Bosworth, 59.

[41] Belâzurî, VII, 316-320; Taberî, III, 624; Kûfî, III, 26- 27; İbn Kesîr, IX, 100.

[42] Belâzurî, VII, 316, 320; Taberî, III, 624; Kûfî, III, 26- 27; İbnü'l-Esîr, I, 848; İbn Kesîr, IX, 100.

[43] Belâzurî, VII, 318, 321; İbnü'l-Esîr, I, 848; İbn Kesîr, IX, 100; Bosworth, 61.

[44] **Tuster:** Hûzistân'a bağlı büyük bir şehirdir. Bilgi için bkz: Hamevî, II, 29-31.

[45] İbn Hayyât,176;Belâzurî, VII, 322-323; Ahmed bin Ebu Yakûb bin Cafer bin Vehb Yakûbî (v.292/904) Târîhu'l-Yakûbî, c.II, Beyrut, 2002, s.194; Taberî, III, 625; Kûfî, III, 35; Mutahhar bin Tâhir Makdisî, (v.387/997) Kitâbu'l-Bed ve't-Târih, c. VI, Paris,1916, s.36; İbnü'l-Esîr, I, 849; İbn Kesîr, IX, 100; Vaglieri, III, 716.

[46] İbn Hayyât,177; Belâzurî, VII, 326- 328; Taberî, III, 627; Kûfî, III, 37; İbnü'l-Esîr, I, 850; İbn Kesîr, IX, 102-103; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 357.

Zâviye yenilgisi üzerine İbn'ül-Eşas ve askerleri Basra'yı terk edip, Kufe'ye gittiler. Basra'da kalan İbnü'l-Eş'as'ın komutanı Abdurrahmân bin Abbâs el-Hâşimî el-Kuraşî, bir müddet şehirde mukavemet gösterse de, Haccâc'ın güvence vermesi üzerine şehir halkının direnişten vazgeçtiğini görünce buradan ayrılıp Kûfe'ye gitti.[47] İbnü'l-Eş'as, kabile ve arkadaşlarının bulunduğu Kûfe'yi tercih etmişti.[48] Şehirde bulunan Haccâc yanlısı yönetici akraba ve dostlarının yardımı ile etkisiz hale getirildi.[49]Geçmişten beri Emevî muhaliflerine ev sahipliği yapan Kûfe, İbnü'l-Eş'as için yeni bir hamle adına uygun bir yer idi. İnsanlar onu sıcak bir şekilde karşıladılar. Emevî muhalifleri onun ordusuna katıldı. Öte yandan Haccâc'ın Basra'dan sonraki hedefinde Kûfe vardı. Yerine kendi akrabalarından birilerini bırakıp Basra'dan çöl yolunu takip ederek Kûfe'ye doğru yola çıktı. İbnü'l-Eş'as, gelen düşman üzerine bir müfreze asker gönderip Deyr Kura adı verilen yerde onların durmasını sağladı. Onlar da burada kamp kurdular. İbnü'l-Eş'as ise muazzam bir ordu ile Kûfe'den ayrılıp[50] Deyrü'l-Cemâcim'e[51] yerleşti. (Rebiyülevvel 82/Nisan 701) Her iki taraf arasında sonuçsuz çarpışmalar oldu.[52] Savaşın uzaması Abdülmelik bin Mervan'ı endişeye sevk etti. Danışmanlarının tavsiyesine uyarak isyancılarla uzlaşma yolu aradı. Bunu gerçekleştirmek için kardeşi Muhammed ve oğlu Abdullah'ı askerlerle birlikte savaş alanına gönderdi. Halifenin düşüncesi önce İbnü'l-Eş'as ile antlaşma yolu aramak idi. Şayet bu girişim başarısız olursa kardeşi ve oğlu askerlerle birlikte Haccâc'ın emri altında isyancılara karşı savaşacaktı. Halife Abdülmelik bin Mervan, isyancılara üç teklifte bulundu. Buna göre Haccâc, Irak görevinden el çektirilecek, isyancı askerlerin statüsü Suriye askerleri ile eşitlenecek ve İbnü'l-Eş'as'a Irak'ta istediği bir yerin yöneticiliği verilecekti.[53] İbnü'l-Eş'as böyle bir teklifi kabul etmeye razı idi. Ancak onun tek başına razı olması pek bir anlam ifade etmiyordu. Bu yüzden taraftarlarını ikna etmesi gerekiyordu. Öfkeli tabiata sahip Iraklılar teklifi kabule bir türlü yanaşmadılar ve antlaşma mümkün olmadı. [54]

Savaş yüz gün sonra sonuçlanabildi. İbnü'l-Eş'as'ın taraftarları büyük bir mücadele örneği sergiledi. Ancak onlar da liderlerinin öldürülmesi üzerine daha fazla mukavemet gösteremediler. Cemaziyelahir 82/Temmuz 701 tarihinde Deyrülcemâcim'de belirleyici savaş başladı. Savaşın ilk anında Iraklılar üstün idi

---

[47] Belâzurî, VII, 328; Yakûbî, Târîhu'l-Yakûbî ,II, 194; Taberî, III, 628; Kûfî, III, 37; İbnü'l-Esîr, I, 850; İbn Kesîr, IX, 102.

[48] Dixon, 159.

[49] İbn Hayyât,178; Belâzurî, VII, 331- 332; Taberî, III, 629; Kûfî, III, 38; İbnü'l-Esîr, I, 850; İbn Kesîr, IX, 103; Vaglieri, III, 716.

[50] Taberî, III, 629; İbnü'l-Esîr, I, 850-851.

[51] **Deyrülcemâcim:** Fırat'ın batı tarafında Kûfe'ye 7 fersah uzaklıkta bulunan yerin ismidir. Bkz: Nuri Ünlü, "*Deyrülcemâcim*" T.D.V.İ.A., c. IX, İstanbul, 1994, s.270.

[52]Belâzurî, VII, 336; Yakûbî, Târîhu'l-Yakûbî, II, 194; Taberî, III, 630; Kûfî, III, 39; İbnü'l-Esîr, I, 851; İbn Kesîr, IX, 103.

[53]Belâzurî, VII, 336-337;Taberî, III, 630; Kûfî, III, 39; İbnü'l-Esîr, I, 851; İbn Kesîr, IX, 103-104.

[54] Belâzurî, VII, 338;Taberî, III, 631; İbnü'l-Esîr, I, 851; İbn Kesîr, IX, 104;Dixon, 160.

ancak bir müddet sonra İbnü'l-Eş'as'ın ordusunun sağ kanadı Suriyeli komutan Süfyân bin el-Ebrad el-Kelbi'nin saldırısı karşısında dağıldı ve askerler mücadeleyi bırakıp kaçışmaya başladılar. İbnü'l-Eş'as son bir gayretle ordusunu toparlamaya çalıştı. Ama bu boş bir çaba idi. Haccâc'ın kaçan askerlere eman vermesi süreci hızlandırdı. İbnü'l-Eş'as sadık taraftarları ile önce Kûfe'ye çekildi ve bir müddet sonra Basra'ya gitti. Haccâc ise Kûfe'yi ele geçirdi ve savaşta tutsak ettiği esirleri öldürdü.[55]

İbnü'l-Eş'as açısından savaş tamamen bitmiş sayılmazdı. Muhammed bin Sad bin Ebu Vakkas gibi taraftarları bazı şehirleri elinde tutuyordu. Muhammed bin Sad, Haccâc'ın kendisine doğru geldiği öğrenince Medâin şehrini terk ederek Meskin'de bulunan liderinin yanına gitti.[56] İbnü'l-Eş'as'ın komutanlarından olan Ubeydullah bin Abdurrahmân bin Semura el-Kureşi lideri adına ilerleyip Basra'yı ele geçirdi.[57] Bu kısa süreli bir durum idi. Bir müddet sonra şehri terk ederek Düceyl ırmağı üzerindeki Meskin'e döndü. Haccâc ele geçirdiği Kûfe'de yaklaşık bir ay kaldı. Meskin'e öncü birlik gönderdikten sonra askerleri ile birlikte Meskin'e ulaştı. Şaban 82/Eylül 701 tarihinde Haccâc'ın ordusu İbnü'l-Eş'as komutasındaki isyancı askerleri ağır bir yenilgiye uğrattı. Ordu dağılıp kaçmaya başladı. Önemli sayıda asker kaçarken Düceyl nehrinde boğuldu.[58]

İbnü'l-Eş'as çareyi beraberindeki taraftarları ile birlikte Sistân'a kaçmakta buldu. İşi şansa bırakmak istemeyen Haccâc, onların peşine askeri birlik gönderdi. Sus adı verilen yerde İbnü'l-Eş'as taraftarları ile Haccâc'ın askerleri arasında çatışma yaşandı. İbnü'l-Eş'as geri çekilerek Sâbur'a[59] kadar geldi ve burada bulunan Kürt topluluğu ile ittifak yaptı. Fakat Haccâc'ın askerleri karşısında kesin bir netice alamadı.[60] İbnü'l-Eş'as Kirman'a kadar ulaştı ancak Zerenc[61] şehrinin yöneticisi onu şehre kabul etmedi. Büst şehrine gelen İbnü'l-Eş'as bu şehrin valisi tarafından tutuklandı. Bu durumdan haberdar olan Türk hükümdarı Rutbil, Büst yöneticisine baskı yaparak İbnü'l-Eş'as'ın serbest bırakılmasını sağladı. Sonra ikisi birlikte Kabil şehrine döndüler.[62] Rutbil daha önce yaptıkları antlaşmaya uyarak böyle bir tavır sergiledi.

İbnü'l-Eş'as Türk hükümdarı Rutbil'in yanında iken eski komutanlarından Ubeydullah bin Abdurrahmân bin Semura ve Abdurrahmân bin Abbâs Sistân bölgesinde çok sayıda taraftarı toplamayı başardılar. Daha sonra eski liderlerine

---

[55]Taberî, III, 639; Ebu'l-Hasan Ali bin Hüseyin Mesûdî, (v.346/957) Mürûcu'z-Zeheb (haz: Yûsuf el-Bıkâi') c.III, Beyrût, tsz., s.96; Makdisî, VI, 36; İbnü'l-Esîr, I, 855; İbn Kesîr, IX, 108; Vaglieri, III, 717.

[56]Belâzurî, VII, 343;Taberî, III, 639; İbnü'l-Esîr, I, 855; Vaglieri, III, 717.

[57]Taberî, III, 640; İbnü'l-Esîr, I, 855.

[58] İbn Hayyât,178; Yakûbî, Târîhu'l-Yakûbî, II, 195; Taberî, III, 640; İbnü'l-Esîr, I, 855- 856; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 358; Vaglieri, III, 717.

[59] **Sâbur:** İsfehân ve Hûzistân arasında yer alan bir yerleşim birimidir. Bkz:İbn Havkal, III, 168.

[60] Belâzurî, VII, 346;Taberî, III, 640; İbnü'l-Esîr, I, 856.

[61] **Zerenc:** Sicistân (Sistân) bölgesinin başkenti olan yerleşim birimi. Bkz: İbn Havkal, III, 138.

[62] Belâzurî, VII, 347;Taberî, III, 641; İbnü'l-Esîr, I, 856; İbn Kesîr, IX, 109; Vaglieri, III, 717.

haber göndererek Haccâc'a karşı mücadele teklifinde bulundular. O da kendisine sunulan teklifi kabul etti. İbnü'l-Eş'as'ın liderlik ettiği topluluk Zerenc şehrini ele geçirmeyi başardı. Bu sırada Umara bin Temîm ve Suriye ordusu onlara doğru yaklaşmakta idi. Taraftarları İbnü'l-Eş'as'ı Horasan bölgesine gitmeye zorladı. Çünkü Suriye ordusu ile savaşacak cesareti olmayan, Haccâc ve Halife Mervan ölene kadar bu bölgede yaşamayı isteyen taraftarlar; Horasân halkının kendilerine destek olacağını ümit ediyorlardı. İbnü'l-Eş'as onları Horasan valisi Yezîd bin Mühelleb ve Suriye ordusu ile savaşmaları için teşvik etti ama bir sonuç alamadı. Üstelik Ubeydullah bin Samura önderliğinde 2000 kişilik bir topluluk kendilerini terk etti. İbnü'l-Eş'as bu topluluk ile hiçbir mücadeleye girişilemeyeceğini anladı. Onları bırakarak Rutbil'in yanına geri döndü. Geri kalanlar ise Abdurrahmân bin Abbâs'a biat ettiler. Daha sonra Herat[63] şehrini ele geçirip, Yezîd bin Mühelleb'in valisini öldürdüler. Bu duruma sinirlenen Yezîd ölen valisinin intikamını almak için kardeşi Mufaddal yönetiminde bir orduyu Herat'a gönderdi. Gönderilen ordu isyancıları ağır bir yenilgiye uğrattı.[64]

İbnü'l-Eş'as'ın taraftarlarının dağılmış olması Haccâc'ın endişesini gidermiyordu. Onun hayatta oluşu Emevîler için başlı başına bir tehlike idi. Böyle bir tehlikeyi tamamen ortadan kaldırmak için İbnü'l-Eş'as'ın etkisiz hale getirilmesi gerekiyordu. Bu bağlamda, Irak valisi Türk hükümdarına düşmanının iadesi için mektup gönderdi. Muhtemelen tehdit ile bir sonuç alamayacağını anlamış olan Irak valisi, Rutbil'e geri çeviremeyeceği bir teklifte bulundu. Teklife göre Rutbil, İbnü'l-Eş'as'ı iade etmesi halinde yedi ya da on yıl vergiden muaf olacaktı.[65] Rutbil bu teklifi kabul etti ve antlaşma 85/704 tarihinde gerçekleşti.

Irak valisi ile Türk hükümdarı arasındaki iade antlaşması İbnü'l-Eş'as'ın sonu oldu. Onun ölümü ile ilgili rivayetler farklılık arz etmektedir. Muhtelif rivayetlerin ilki, İbnü'l-Eş'as'ın bizzat Rutbil tarafından öldürüldüğü yönündedir.[66] İkinci rivayete göre İbnü'l-Eş'as yatağında verem hastalığından dolayı ölmüştü.[67]Son ve genel kabul gören rivayet bizlere İbnü'l-Eş'as'ın zincirlenerek Haccâc'ın komutanı Umara bin Temim'e teslim edildiği ve Irak yolunda Ruhhâc adı verilen bir yerde kaleden veya uçurumdan kendini atarak intihar ettiğini haber vermektedir.[68]

İbnü'l-Eş'as'ın ölümü ya da öldürülmesi hareketin sonu olmuştur. Birkaç yıl kadar kısa bir süre devam eden bu hareket; sadece Emevî iktidarını temelden

---

[63] **Herat:** Horasân eyaletinin büyük şehirlerinden biridir. Bkz: Havkal, V, 396-397.
[64] Belâzurî, VII, 349;Taberî, III, 642.
[65] Belâzurî, VII, 352- 353; Yakûbî, Târîhu'l-Yakûbî, II, 195; Taberî, III, 652; Kûfî, III, 53; İbnü'l-Esîr, I, 863; İbn Kesîr, IX, 115.
[66] Belâzurî, VII, 353; Taberî, III, 652; İbn Kesîr, IX, 115.
[67]Taberî, III, 652; Kûfî, III, 53; İbnü'l-Esîr, I, 863; İbn Kesîr, IX, 115.
[68] Belâzurî, VII, 353; Yakûbî, Târîhu'l-Yakûbî, II, 195; el-Büldân, 107; Kûfî, III, 37; İbnü'l-Esîr, I, 863;Anonim, Tarikh-e Sistân, 94; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 354-355;Vaglieri, III, 717.

sarsmakla kalmamış aynı zamanda diğer isyan hareketleri için de ilham kaynağı olmuştur.

## III- İSYANIN ANALİZİ



İbnü'l-Eş'as isyanı tek bir neden ile izah edilemeyecek derinliğe sahip tarihi bir olaydır. Bu isyan hareketi her ne kadar Haccâc'ın, İbnü'l-Eş'as'a gönderdiği mektubun hemen ardından başlamış ise de, mektup olayını isyanın tek ve belirleyici nedeni olarak görmek, tarihi arka planı ihmal anlamına gelir. Mektup hadisesi süreci hızlandıran bir durum, bardağı taşıran son damladır. Bu yüzden meseleyi sosyo-ekonomik ve siyasi şartları da göz önüne alarak analiz etmek bizleri daha sağlıklı sonuçlara ulaştıracaktır.

İbnü'l-Eş'as ayaklanması dini nedenlerden ziyade sosyal, siyasi ve ekonomik yönü ağır basan bir isyan hareketidir. İsyan fikrini ilk kez dile getirenlerden Ebu Tufeyl ve Abdülmümin bin Şebas bin Rabi et-Temimî, Muhtâr es-Sekafî'nin eski taraftarlarından olup, Kûfeliler üzerinde etki sahibi kimselerdi. İbnü'l-Eş'as'a biat onların Iraklı askerleri teşviki ile gerçekleşmiştir. Biat edenlerin hedefinde Irak genel valisi Haccâc bin Yûsuf vardı. İsyancılar "Allah'ın düşmanı" olarak gördükleri valiyi Irak'tan çıkartmak adına İbnü'l Eş'as'ın liderliğini kabul ettiler. Haccâc, takip ettiği şiddet yanlısı politika yüzünden sevilmeyen bir yöneticiydi ve Irak'tan sürülmesi ondan nefret eden kimseler için tatmin edici bir durum olabilirdi. İbnü'l-Eş'as'ın ordusu Kûfe'ye girdiği zaman halk tarafından coşkulu biçimde karşılanmasının temel nedeni; Haccâc ve onun uygulamalarından kurtulacaklarına dair umutları idi. Çünkü Haccâc Müslüman olmalarına rağmen mevaliden cizye almaya devam ediyor, üstelik bu insanları geldikleri köylere tekrar dönmeye zorluyordu.[69]

Ancak isyanın asıl hedefi bu amacın da ötesinde olmalıydı. Şöyle ki; Suriyeli Araplar ile Iraklı Araplar arasında geçmişten beri bir çekişme yaşanıyordu. Sıffın savaşından sonra Suriyeli Arapların iktidarı güçlenirken, Iraklı Araplar ikinci planda kaldı. Böylelikle siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan dengeler tamamen değişti. Bir tarafın lehine, ötekinin aleyhine olan bir durumun belli bir süre sonra sosyal problemleri ortaya çıkarması kaçınılmazdı. Sistan bölgesine gönderilen ve "Ceyşü't-Tavâvîs" adı verilen ordunun Suriyeli askerlerden değil de, büyük kısmının Basra ve Kufe olmak üzere Iraklılardan oluşması isyana zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda; Suriyeli askerler daha fazla ücret alıp, rahat içerisinde iken Iraklıların daha zor şartlarda, tehlikeli yerlere gönderilmeleri üstelik bir de daha az ücret almaları hoşnutsuzluğu beraberinde getirmiştir. Gerçekten Iraklı askerler en zor vazifelere görevlendiriliyor ancak bunun

---

[69] Van Vloten, Emevi Devrinde Arap Hakimiyeti (çev: M.S.Hatiboğlu) Ankara, 1986, s.28; Julius Wellhausen, Arap Devleti ve Sükûtu (çev:Fikret Işıltan), Ankara, 1963, s.114- 115; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 359.

karşılığında Suriyeli askerler kadar ücret alamıyordu. Üstüne üstlük Suriyeli askerler kendi aileleri ile birlikte garnizon şehirlerinde ikamet ederken, Iraklılar ailelerinden uzakta vazife yapıyorlardı. Böyle bir gerçek Iraklı askerlerin psikolojisi üzerinde olumsuz etki yapıyordu. İsyancıların önde gelen isimlerinden olan Abdülmümin bin Şebas bin Rabi et-Temimî'nin şu sözleri meseleyi özetlemektedir: " *Ey Allah'ın kulları! Burada kaldığınız sürece burayı yurdunuz yapmış olursunuz ve Haccâc da Firavun'un yaptığı gibi ordularını düşman arazisinde tutmuş olur. Zira benim bildiğim kadarıyla bu şekilde askerlerini düşman arazisine gönderen ilk kişi Firavun'dur. Burada kaldığınız sürece sevdiklerinizle göz göze gelemeyeceksiniz. Gördüğüm kadarıyla çocuğunuz ölüp gidecek. O halde emirinize biat ederek düşmanınız Haccâc'ın üzerine gidiniz ve onu kendi ülkenizden kovunuz.*"[70]

Bizler bu isyanı salt mevali isyanı olarak göremeyiz. Çünkü İbnü'l-Eş'as'ın ordusunda mevali bulunmasına karşılık önemli miktarda muhtelif Arap kabilelerinden insanlar mevcut idi. Mevali bu isyana kendilerine yapılan haksız muameleyi ortadan kaldırmak adına destek vermiştir. İsyancıların ortak paydası Suriye'nin tahakkümüne bir son vermekti.[71]

İbnü'l-Eş'as isyanı hiçbir zaman daha sonra ortaya çıkacak olan Hâris bin Süreyc hareketi gibi dini ıslahatı temel alan bir hareket olmamıştır. Kur'an ve Sünnet gereğince yoldan çıkmış yöneticiyi azletme prensibi üzerine yapılan biati, dini olmaktan çok siyasi bir tavır olarak görmek daha doğru olur. Bu bağlamda dini söylemler bu isyan hareketi için bir motif olarak kullanılmıştır.

Hülasa; Abdülmelik bin Mervan'ın önde gelen kişiler ile yaptığı istişarenin sonunda İbnü'l-Eş'as'a yapmış olduğu üç ana maddeden oluşan teklifi isyanın arkasında yatan nedenler hakkında önemli ipuçları vermektedir. Buna göre Abdülmelik bin Mervan, Irak valisini görevden almayı teklif ederek, Haccâc bin Yûsuf'un toplum nazarında mevcut iktidar hakkında oluşturmuş olduğu kötü imajı silmeye çalıştı. Böyle bir teklif isyancılarla uzlaşma adına atılacak ilk adım sayılabilirdi. Iraklı askerlerin de tıpkı Suriyeliler gibi eşit şartlara kavuşacağı sözünün verilmiş olması Emevilerin bu konuda hatasını kabul ettiği manasına geliyordu. Eşit olmayan ekonomik şartların isyana neden olduğunun farkına varan halife, bu teklifi yapmakta herhangi bir beis görmedi. Bu durum resmi devlet politikasından verilmiş en büyük taviz sayılabilirdi. İbnü'l-Eş'as'ın Irak sınırları içerisinde dilediği bir yere yönetici olarak tayin edilme teklifi isyanı bitirme adına verilmiş siyasi bir rüşvet olarak görülebilir. Üstelik isyana katılan Arapların büyük bir kısmı önemli Arap kabilelerine mensup insanlardan oluşmakta idi. Irak genel valisi Haccâc bin Yûsuf'un onlara nazaran daha önemsiz

---

[70]Belâzurî, VII, 313- 314; Taberî, III, 623; İbnü'l-Esîr, İ, 848; İbn Kesîr, IX, 115.Kamil

[71] Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 359; Yıldız, XXI, 33;Vaglieri, III, 718.

bir kabileden geliyor oluşu sosyal hoşnutsuzluğa yol açmıştı. Bu durumu fark eden halife danışmanlarının tavsiyelerine uyarak, isyanın lideri ve asil Kinde soyuna mensup İbnü'l-Eş'as'ı taltif etmeyi düşündü. Bu manada; ona verilecek bir yöneticilik, isyanı sona erdirebilirdi ve muhtemelen böyle bir düşünce hareketin kontrolünün tamamen İbnü'l-Eş'as'ın elinde olduğu ve ona, uzak olmayan bölgede verilecek bir yöneticiliğin sorunları çözeceği, varsayımına dayanmaktaydı. Suriye yönetimi kontrolün kimde olduğu noktasında yanıldığını anladı. İsyanın çözümü noktasında siyasi yollar tıkanmış oldu. Halife Abdülmelik bin Mervân'a askeri çözümden başka bir seçenek kalmadı.

**SONUÇ**

81/701 yılında başlayan, İbnü'l-Eş'as'ın 85/704 tarihinde ölümüyle tamamen son bulan isyan hareketi kısa süreli olmasına rağmen Emevî Devleti üzerinde büyük bir sarsıntıya neden olmuştur. Bu hareketi diğer isyan hareketlerinden ayıran en önemli özellik isyanın karakteri ve taraftar profilidir. Bu hareket; hiçbir zaman dini bir amaç gütmemiş diğer yandan dini öğeleri taraftarları açısından bir motivasyon unsuru olarak kullanmış ve kendi haklarını korumak isteyen farklı gurupların ortak bir amaç için bir araya gelmesi ile ortaya çıkmıştır.

İsyanın kısa zamanda organize olarak batı yönüne doğru hareket etmesi isyancıların nizami bir ordunun üyeleri olmasından kaynaklanmıştır. Bu nizami ordunun Tuster yakınlarında Emevi ordusunu mağlup etmesine karşın, Zâviye, Deyrü'l-Cemâcîm ve Meskin'de yapılan savaşları kaybetmesi ancak askeri otorite ve disiplinin bozulması ile izah edilebilir. Daha önce liderleri olan İbnü'l-Eş'as'a mutlak olarak itaat edenler özellikle Kûfe ve Basra'nın ele geçirilmesinden sonra bu tavırlarında gevşeklik gösterdiler. Bu durum halifenin yaptığı teklifi ile gün yüzüne çıktı. İbnü'l-Eş'as halifenin teklifini kabul noktasında görüş bildirirken Iraklılar bu durumu şiddetle reddettiler. Belki de baştan beri talep ettikleri hakları elde etme noktasında büyük bir fırsatı kaçırdılar.

Bu isyan hareketi ne Emevîlere ne de İbnü'l-Eş'as taraftarlarına bir fayda sağladı. Bu durumdan en kârlı çıkan kişi Türk hükümdarı Rutbil oldu. İsyanın başlaması ile birlikte üzerindeki baskıdan kurtulan Rutbil gerek İbnü'l-Eş'as gerekse Haccâc ile yapmış olduğu antlaşmalar çerçevesinde vergi muafiyeti hakkı kazandı. O dönem Horasân valisi olan Mühelleb bin Ebu Sufre, bu savaşın Müslümanlar açısından hiçbir fayda getirmeyeceğini hem İbnü'l-Eş'as'a hem de Haccâc'a yazdığı mektupta bildirmişti. Ancak her ikisi de böyle bir uyarıyı dikkate almadılar. Bu husus da Emevi Devleti'nin yıkılış sebeplerinden biri olarak tarihteki yerini almıştır.

İbnü'l-Eş'as isyanı Emevîler için güçlü bir uyarı idi. Irak valisinin şiddet politikası, mâli yapıyı koruma adına mevaliye yapılan haksızlıklar, Iraklı

Arapların geri plana itilmesi v.b. etmenler isyana zemin hazırlamıştı. İşin ilginci isyan sonrası yeni ayaklanmaların önünü almak adına hiçbir girişimde bulunulmadı. Aksine kabilecilik anlayışı körüklenerek mevcut iktidar kendi varlığını korumaya çalıştı. Halife, isyancılara yapmış olduğu teklifi daha sonra bir reform şeklinde hayata geçirebilseydi, durum belki de daha farklı olabilirdi. Ama olmadı. Haccâc bin Yûsuf Irak genel valisi olarak görevine devam etti. Emevî iktidarı bu şekilde şiddete dayanan politikalara onay vermiş oldu. Bu durum asayişi temin bir yana kabilesel düşmanlığı daha da arttırmış, farklı bölgelerde yeni isyanların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Şiddeti tek çözüm olarak gören anlayış, yeni isyanları önleyecek kalıcı çözümler üretememiş, palyatif önlemlerle yetinmiş ve bir türlü bu kısır döngüden kurtulamamıştır.

## BİBLİYOGRAFYA


Anonim, Tarikh-e Sistân (trans: Milton Gold), Rome, 1976.

Aycan, İrfan; *"Haccâc bin Yûsuf es-Sekafî"*, T.D.V.İ.A., c. XXIV, İstanbul, 1996.

Belâzurî, Ahmed bin Yahya bin Câbir (v.279/892) Ensâbü'l-Eşrâf, (thk:Süheyl Zekkâr- Riyâd Zerkelî) c.VII, Beyrût, 1996.

Bosworth, C.E., Sistân Under The Arabs from The Islamic Conquest to The Rise of The Saffârids (30-250/651/864) Rome, 1968

Dîneverî, Ebu Muhammed Abdullah bin Müslim bin Kuteybe (v.276/890) el-Meârif (nşr: Muhammed Ali Beydûn), Beyrut, 2003.

Dixon, Abd al-Ameer Abd; The Umayyad Caliphate (65-86/684-705) London, 1971.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (red: Hakkı Dursun Yıldız) c. II, İstanbul, 1986.

Dûrî, Abdülazîz; "*Deyrülcâselik*", T.D.V.İ.A., c. IX, İstanbul, 1994.

Hamevî, Şihâbüddîn Ebu Abdullah Yakût bin Abdullah(v.626/1229) Mucemü'l-Büldân, c.I, Beyrût, 1977.

Hawting, G.R.; "*Muhammad b. Al-As'ath*" E.I (edited: C.E.Bosworth-E. Van Donzel-W.P.Heinrichs- Ch. Perlat), v. VII, Leiden, 1993.

İbn Hayyât, Ebu Amr Halîfe (v. 240/855) Târîh, Beyrût, 1995.

İbn Kesîr, İsmail bin Ömer (v.774/1372) el-Bidâye ve'n-Nihâye (thk: Seyyid İbrâhîm el-Huytî) c. IX, Beyrût, 2007.

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ali bin Ebi'l-Kerem (v.630/1232) el-Kâmil fi't-Târîh, c. I, Beyrût, 2007.

Kûfî, Ebu Muhammed Ahmed İbni Asem (v.314/926) Kitabu'l-Fütûh (thk: Süheyl Zekkâr) c. III, Beyrût, 1992.

Makdisî, Mutahhar bin Tâhir (v.387/997) Kitâbu'l-Bed ve't-Târih, c. VI, Paris,1916.

Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali bin Hüseyin, (v.346/957) Mürûcu'z-Zeheb (haz: Yûsuf el-Bıkâi') c.III, Beyrût, tsz.

Taberî; Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr (v.310/923), Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, c. III, Beyrût, 2008.

Ünlü, Nuri; "*Deyrülcemâcim*" T.D.V.İ.A., c. IX, İstanbul, 1994.

Vaglieri, L.Veccia; "*Ibn al-Ash'ath*", EI (Edited: B.Lewis- V.L.Manage-Ch Pellat and J.Schact) v. III, Leiden, 1986.Vloten, Gerlof Van; Emevi Devrinde Arap Hakimiyeti (çev: M.S.Hatiboğlu) Ankara, 1986.

Wellhausen, Julius; Arap Devleti ve Sükûtu (çev:Fikret Işıltan), Ankara, 1963.

.....; İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri (çev: Fikret Işıltan) Ankara, 1989.

Yakûbî, Ahmed bin Ebu Yakûb bin Cafer bin Vehb (v.292/904) el-Büldân (Haşiye: Muhammed Emîn Dannâvî) Beyrût, 2002.

.....; Târîhu'l-Yakûbî, c.II, Beyrut, 2002.

Yazıcı, Tahsin; *"Büst"* T.D.V.İ.A., c. VI, İstanbul, 1992.

Yıldız, Hakkı Dursun; "*İbnü'l-Eş'as*", T.D.V.İ.A., c.XXI, İstanbul, 2000.